

۱۴،۴۲۹۱
۹۵/۴۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس

تألیف

دکتر بهادر زارعی

عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

با مقدمه

دکتر پیروز مجتهدزاده

شماره مسلسل ۸۶۲۳

شماره انتشار ۳۶۷۱

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	زارعی، بهادر، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور	مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس / بهادر زارعی؛ با مقدمه پیروز مجتهدزاده.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	۶۳۶ ص. : مصور، جدول.
فروست	انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۳۶۷۱.
شابک	978-964-03-6875-6
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا.
یادداشت	خلیج فارس، منطقه.
یادداشت	خلیج فارس، منطقه -- جنبه‌های استراتژیکی
شماره افزوده	مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۲۴ - مقدمه‌نویس.
رده‌بندی کنگره	DSR ۲۱۳۴ / ۲ م ۶ ۱۳۹۵
رده‌بندی دیوینی	۵۳۷/۵۵۹
شماره کتابشناسی ملی	۴۰۲۲۹۳۶

این کتاب مشمول قلمرو حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های دیجیتال، طرح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران پیگرد قانونی می‌شود.

ISBN:978-964-03-6875-6

9 789640 368756

عنوان: مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس

تألیف: دکتر بهادر زارعی

مقدمه: دکتر پیروز مجتهدزاده

ویرایش ادبی: محمد قیصری

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۹۵

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

«کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است»

بها: ۴۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرش مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: <http://press.ut.ac.ir> - تارنما: press@ut.ac.ir

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

مقدمه منطقه، انواع مناطق و مناطق ژئوپولیتیک مجتهدزاده

مقدمه مؤلف ظ

فصل اول - مفهوم منطقه و سیر تکوین آن در جغرافیا

۳	جغرافیای سیاسی و منطقه‌گرایی
۱۲	مناطق در سیستم جهانی
۱۴	رویکرد روابط بین‌الملل به منطقه‌گرایی
۱۷	فرآیند تحول‌گیری همگرایی منطقه‌ای
۱۸	اتحادیه اروپا
۱۹	اتحادیه ملل جنوب شرق آسیا
۲۰	ظهور منطقه‌گرایی چین
۲۴	جهانی‌شدن و منطقه‌گرایی دین
۲۷	آثار منطقه‌گرایی بر جهانی‌شدن
۳۱	سیاست منطقه‌گرایی جمهوری اسلامی ایران
۳۲	ابعاد ژئوپولیتیکی منطقه‌گرایی ایران
۳۴	هویت فرهنگی و همبستگی منطقه‌ای
۳۷	رویکرد منطقه‌گرایی سنتی و نوین در روابط خارجی ایران
۴۱	ایران و چالش‌های منطقه‌گرایی
۴۷	مشکلات شکل‌گیری منطقه‌گرایی در خلیج فارس
۵۰	مناطق جهان در نظریه‌های ژئوپولیتیک
۵۲	مکیندر و نظریه کنترل فضایی
۵۳	اسپایکمن و نظریه مناطق ریملند
۵۴	کوهن و نظام ژئوپولیتیک جهانی
۵۷	نظام منطقه‌ای در خلیج فارس
۵۷	شورای همکاری خلیج فارس
۶۱	اهداف رسمی شورای همکاری خلیج فارس
۶۳	اهداف و اولویت‌های جدید شورای همکاری خلیج فارس
۶۷	موانع و چالش‌های شورای همکاری

۶۷	ایران و شورای همکاری خلیج فارس
۷۳	نتیجه گیری

فصل دوم - جغرافیای طبیعی خلیج فارس

۷۷	مقدمه
۷۸	موقعیت جغرافیایی خلیج فارس
۸۲	پیدایش خلیج فارس
۸۵	آب و نمای منطقه خلیج فارس
۸۸	خلیج فارس و جزایر ایرانی
۸۹	موقعیت ارتباطی و استراتژیک خلیج فارس
۹۶	نتیجه گیری

فصل سوم - خلیج فارس در اندیشه تاریخ

۹۹	مقدمه
۱۰۰	نام کهن و باستانی خلیج فارس
۱۰۵	خلیج فارس قلمرو تجارت و ارتباطات تمدنهای باستانی
۱۰۷	خلیج فارس و نقش مکانها در راهبرد نظامی، تجارت و ارتباطی
۱۰۷	بندرگاه دیلمون
۱۰۸	مکن و ملوخ
۱۰۸	لیان بندرگاه ایلامی در خلیج فارس
۱۱۱	خلیج فارس و ایران باستان
۱۱۴	خلیج فارس در دوره ساسانیان
۱۱۴	ریشهر
۱۱۵	سیراف (دروازه فیروزآباد)
۱۱۵	خلیج فارس در دوره اسلامی
۱۱۷	خلیج فارس و ایران پس از اسلام
۱۱۹	اهمیت جهانی خلیج فارس قبل از تجارت نفت
۱۲۲	جایگاه بنادر ایرانی خلیج فارس در قرن بیست و یکم
۱۲۵	موقعیت سواحل خلیج فارس در گسترش فعالیت‌های بندری
۱۲۷	نتیجه گیری

فصل چهارم - مردمان خلیج فارس

مقدمه	۱۳۱
مردم، زبان و مذهب در منطقه خلیج فارس	۱۳۲
ترکیب دینی و مذهبی در منطقه خلیج فارس	۱۳۵
ناسیونالیسم در منطقه خلیج فارس	۱۴۱
ملی‌گرایی عربی و دولت-ملت‌ها	۱۴۶
ایران و مسئله ناسیونالیسم	۱۵۱
نتیجه‌گیری	۱۶۱

فصل پنجم - جغرافیای سیاسی منطقه خلیج فارس (شکل‌گیری کشورها و حکومت‌ها)

مقدمه	۱۶۳
ساختار سیاسی ایران	۱۶۴
جمهوری اسلامی ایران و جهان عربی	۱۶۸
ساختار سیاسی عربستان سعودی	۱۷۱
عربستان سعودی و چالش‌های بهار عربی	۱۷۷
ساختار سیاسی عراق	۱۷۹
عراق و چالش‌های سلفی‌گری	۱۸۳
مواضع گروه‌های قومی - مذهبی در قبال تجزیه یا انضمام عراق	۱۸۵
ساختار سیاسی کویت	۱۸۷
ساختار سیاسی قطر	۱۸۹
ساختار سیاسی عمان	۱۹۲
ساختار سیاسی امارات متحده عربی	۱۹۴
ساختار سیاسی بحرین	۱۹۶
بحرین و چالش‌های بهار عربی	۱۹۸
بررسی دولت‌های دیکتاتوری - رانتیر در منطقه خلیج فارس	۲۰۱
رانت	۲۰۳
حکومت رانتیر	۲۰۴
نقش جغرافیا در ساخت حکومت رانتی	۲۰۴
موقعیت جغرافیایی و حکومت‌های دیکتاتوری منطقه	۲۰۶

۲۰۷	آب، کشاورزی و حکومت در منطقه خلیج فارس
۲۱۲	جغرافیای انسانی و سیاسی منطقه خلیج فارس
۲۱۳	پیمان‌های امنیتی و تداوم حکومت‌های دیکتاتوری
۲۱۵	دستگاه دیانت و حکومت‌های دیکتاتوری
۲۱۹	وضعیت ژئوپولیتیکی خلیج فارس
۲۲۱	منطقه خلیج فارس و حکومت‌های رانتیر
۲۲۷	وضعیت ژئواکونومیک خلیج فارس و حکومت‌های رانتیر
۲۲۹	حکومت ی. انشیر خلیج فارس و گسترش نظامی‌گری
۲۳۲	حکومت ی. رانتیر و عدم شکل‌گیری منطقه‌گرایی در خلیج فارس
۲۳۳	شرکت‌های فراوانی متعلق به خلیج فارس و حکومت‌های رانتیر
۲۳۴	نتیجه‌گیری

فصل ششم - ژئوپولیتیک خلیج فارس - قدرت‌های مداخله‌گر در جغرافیای سیاسی منطقه

۲۳۷	مقدمه
۲۳۸	بررسی جایگاه ژئواستراتژیکی خلیج فارس
۲۴۲	جغرافیای راهبردی - نظامی خلیج فارس
۲۴۹	خلیج فارس و هجوم استعمارگران پرتغالی‌ها
۲۵۳	اخراج پرتغالی‌ها از خلیج فارس
۲۵۵	هلندی‌ها در خلیج فارس
۲۵۶	فرانسه در خلیج فارس
۲۵۸	پایگاه جدید نظامی فرانسه در خلیج فارس
۲۵۹	انگلستان و حضور طولانی مدت در خلیج فارس
۲۶۴	خروج انگلستان از خلیج فارس
۲۶۵	بازگشت مجدد انگلستان به خلیج فارس
۲۷۲	آمریکا در خلیج فارس
۲۷۳	دکترین ترومن
۲۷۵	دکترین آیزنهاور
۲۷۷	دکترین نیکسون - کسینجر
۲۷۸	قدرت رو به افزایش ایران

۲۸۰	تحولات منطقه‌ای دهه ۶۰
۲۸۰	سیاست دو ستونی آمریکا در خلیج فارس
۲۹۶	جغرافیای منابع نفت و گاز شیل آمریکا و چرخش استراتژیک از خلیج فارس
۲۹۷	چرخش استراتژیک آمریکا و دلایل آن
۳۰۳	نفت و گاز شیل و سیاست خارجی آمریکا
۳۰۹	راهبرد اروپائیان در خلیج فارس
۳۱۲	راهبرد ناتو در خلیج فارس
۳۱۷	پایگاه‌های آمریکا و ناتو در خلیج فارس
۳۱۷	پایگاه بحران قلم خلیج فارس و جزایر نظامی - راهبردی آن
۳۱۹	موقعیت نظامی - راهبردی جزیره مسندام، عمان و پایگاه‌های آن
۳۲۲	پایگاه‌های نظامی آمریکا در عمان
۳۲۲	پایگاه‌های پنج‌گانه آمریکا در عمان
۳۲۵	عربستان سعودی
۳۲۷	کویت
۳۳۰	قطر
۳۳۲	امارات متحده عربی
۳۳۳	پایگاه‌های نظامی آمریکا و ناتو پیرامون خلیج فارس
۳۳۷	روسیه و علایق راهبردی - تاریخی حضور در خلیج فارس
۳۴۰	رقابت اقتصادی ژاپن در خلیج فارس
۳۴۳	چین و اهمیت راهبردی خلیج فارس
۳۴۵	ملاحظات اقتصادی
۳۴۵	استمرار دریافت نفت از منطقه خلیج فارس
۳۴۷	نوسازی و اصلاحات در مناطق شمال غربی چین
۳۴۸	ایران و تأمین انرژی چین
۳۵۰	ملاحظات امنیتی
۳۵۱	هند و خلیج فارس
۳۵۴	جایگاه گاز طبیعی در سیاست انرژی هند
۳۵۵	انرژی و جغرافیای استراتژیک هند
۳۵۸	رویکرد ایران نسبت به امنیت منطقه خلیج فارس

۳۵۸	موضوع هسته‌ای ایران و امنیت خلیج فارس
۳۶۴	ژئوپولیتیک هسته‌ای ایران در منطقه خلیج فارس
۳۷۴	طرح الگوی امنیتی با ثبات در خلیج فارس
۳۷۷	ایجاد نظام امنیت جمعی
۳۷۸	ایجاد یک نهاد امنیتی ویژه به منظور تضمین استمرار انرژی
۳۷۸	ایجاد سازمان ضد تروریسم منطقه‌ای
۳۷۹	طراحی یک مدل امنیتی نوین
۳۸۱	نتیجه‌گیری

فصل هفتم - خلیج فارس: رصه رقابت‌های ژئواکونومیک و ژئواستراتژیکی از ابتدا تاکنون

۳۸۳	مقدمه
۳۸۴	عصر ژئواکونومیک و ردیت از یگانه در منطقه خلیج فارس
۳۸۶	راهبرد ژئواکونومیک انرژی در خلیج فارس
۴۰۳	چشم‌انداز ژئواکونومیک منطقه خلیج فارس
۴۰۵	مفهوم امنیت انرژی
۴۰۹	ویژگی‌های امنیت انرژی
۴۱۱	ایران و امنیت انرژی
۴۱۶	دیگر منابع و ذخایر خلیج فارس
۴۱۸	منابع دریایی خلیج فارس
۴۱۹	مروارید
۴۲۱	ماهی‌ها و جانوران دریایی
۴۲۲	میگوی خلیج فارس
۴۲۵	منابع آب و کشاورزی
۴۲۸	وضعیت آب و کشاورزی ایران
۴۳۳	ریزگردها
۴۳۴	علل ایجاد ریزگردها
۴۳۵	پیامدها
۴۳۶	راهکارها
۴۳۷	بررسی وضعیت اقتصادی کشورهای منطقه

۴۳۷	جمهوری اسلامی ایران
۴۴۴	عربستان سعودی
۴۴۹	عراق
۴۵۲	کویت
۴۵۴	قطر
۴۵۷	قطر پیش‌تاز صدور گاز مایع در جهان
۴۵۸	امارات متحده عربی
۴۶۰	بحرین
۴۶۲	عمان
۴۶۵	نتیجه‌گیری

فصل هشتم - هم‌رایی و واگرایی در خلیج فارس (فرصت‌ها و چالش‌های همگرایی منطقه‌ای در خلیج فارس)

۴۶۷	مقدمه
۴۶۸	مبانی نظری همگرایی
۴۷۱	بررسی سیر شکل‌گیری همگرایی در منطقه خلیج فارس
۴۷۴	بررسی عوامل واگرایی در منطقه خلیج فارس
۴۸۶	بررسی عوامل همگرایی در منطقه خلیج فارس
۵۰۰	نتیجه‌گیری

فصل نهم - اختلافات ارضی و مرزی در منطقه خلیج فارس

۵۰۳	مقدمه
۵۰۴	اختلافات سرزمینی و مرزی ایران و عراق
۵۰۷	اختلافات سرزمینی و مرزی ایران و امارات متحده عربی
۵۱۲	رویدادها و اختلافات اخیر
۵۱۳	اختلافات مرزی ایران و کویت
۵۱۴	مشکلات فرا روی دو کشور
۵۱۶	اختلافات مرزی عراق و کویت
۵۱۷	سازمان ملل متحد و مرزهای عراق و کویت

۵۱۹	اختلافات مرزی عراق و عربستان
۵۲۰	اختلافات سرزمینی عربستان با کشورهای حوزه جنوبی
۵۲۴	نگرانی‌های ژئوپولیتیکی سه قدرت بزرگ منطقه خلیج فارس
۵۲۴	نگرانی‌های ایران
۵۲۵	نگرانی‌های عربستان
۵۲۵	نگرانی‌های عراق
۵۲۶	نظام بین‌الملل و امنیت خلیج فارس
۵۲۷	امنیت منطقه‌ای خلیج فارس
۵۳۱	ضرورت شکل‌گیری سازمان همکاری امنیتی خلیج فارس
۵۳۵	کشورهای منطقه و امنیت خلیج فارس
۵۳۵	ایران و امنیت منطقه خلیج فارس
۵۳۸	عربستان سعودی و امنیت خلیج فارس
۵۳۹	عراق و امنیت خلیج فارس
۵۴۰	امنیت خلیج فارس و دیدگاه‌های کشورهای کوچک
۵۴۱	نتیجه‌گیری

فصل دهم - جهانی‌شدن و خلیج فارس

۵۴۵	مقدمه
۵۴۷	معنی و مفهوم جهانی‌شدن
۵۵۰	مفهوم امنیت و تهدید
۵۵۳	جهانی‌شدن و دگرگونی در مفهوم امنیت
۵۶۱	منطقه خلیج فارس و جهانی‌شدن اقتصاد
۵۶۶	جهانی‌شدن سیاست و منطقه خلیج فارس
۵۷۱	جهانی‌شدن و ابعاد فرهنگی و اجتماعی منطقه
۵۷۶	مسئله زنان منطقه خلیج فارس
۵۷۹	ایران در منطقه خلیج فارس
۵۹۸	نتیجه‌گیری
۶۰۳	منابع و مأخذ

مقدمه

منطقه، انواع مناطق و مناطق ژئوپولیتیک

منطقه ژئوپولیتیک خلیج فارس

اشاره‌ای به رسم‌یافتن

از: پیر محمدزاده

انتشار کتاب ارزنده "مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس" از همکار ارجمندم دکتر بهادر زارعی فرصت نیکویی به دست می‌دهد تا بر دیگر اشاره‌ای به مطالعات مربوط به منطقه ژئوپولیتیک خلیج فارس به میان آید و همان به کد این کتاب را با تعاریف اولیه مفهوم "منطقه ژئوپولیتیک" همراه باشد. قدرت‌ها در مباحث ژئوپولیتیک که عبارت است از "رقابت قدرت‌ها برای سلطه بر زمین با استفاده از داده‌های جغرافیا" برای پیش برد اهداف جهانی به منطقه‌ای خود چهره جغرافیایی زمین را از نظر استعدادها سیاسی و اقتصادی و فرهنگی، به منطقه گوناگون تقسیم می‌کنند و به ایده "منطقه ژئوپولیتیک" واقعیت می‌بخشند. این تقسیم‌بندی تابع تعریف رایج است که هر قدرت بر اساس برنامه‌ریزی جهت دسترسی به اهداف خود، به اتکای اصولی ویژه در جغرافیا سیاسی مورد توجه قرار می‌دهد. اما در یک برخورد کلی ژئوپولیتیک یک "منطقه" هنگامی قابل تشخیص و تبیین است که چند عامل از عوامل پیونددهنده اجزای آن به خوبی قابل شناسایی باشد. این عوامل عبارتند از:

- ۱- همگنی محیط طبیعی (مانند واقع شدن چند ملت در یک محیط بیابانی یا یک محیط دریایی، در یک شبه جزیره، یا یک فلات پهناور...)
- ۲- همگنی محیط انسانی (مانند وقوع چند ملت هم زبان، یا هم دین، یا هم فرهنگ در یک محیط جغرافیایی مشترک).

به این ترتیب، منطقه یک مفهوم یوئای جغرافیایی است که معمولاً از سوی قدرت‌های سیاسی و بر اساس خواست‌های برنامه‌ریزی شده ژئوپولیتیک هر یک تعریف می‌شود؛ چنانکه قدرت‌های جهان باختر (اروپا و ایالات متحده آمریکا) جهان سیاست را در دو قرن گذشته بر اساس اهداف ژئوپولیتیک گوناگون خود در دوران‌های گوناگون شبکه‌ای متغیر از مناطق ژئوپولیتیک دلخواه خود معرفی کرده‌اند؛ مانند تقسیم جهان به هارتلند و ریملند، یا بلوک غرب و بلوک شرق؛ یا دنیای اقتصادی شمال و جنوب؛ و یا "خاور نزدیک" و "خاورمیانه" و "خاور دور" که هر یک تابع تعاریف ویژه قدرت‌های رقیب جهانی هستند.

تا هنگامی که چیرگی ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیکی بریتانیا بر خلیج فارس ادامه داشت، این بخش از جهان در شبکه مناطق ژئوپولیتیک معرفی شده از سوی قدرت‌های باختر زمین همیشه یک زیر مجموعه از منطقه فرضی "خاور میانه" در نظر گرفته می‌شد، حال آنکه "خاور میانه" یک منطقه جغرافیایی واقعی نیست. محدوده‌های فرضی محیطی که از پس از جنگ جهانی اول برای محیط سیاسی مربوط به روابط عرب و اسرائیل در نظر گرفته شد، از همگنی پدیده‌های محیطی تبیین‌کننده مفهوم منطقه بی‌بهره است ولی علائق ویژه قدرت‌های باختر زمین به مساله ایجاد اسرائیل و حمایت از موجودیت آن بر اساس حفظ سرزمین‌های غصب شده در برابر چالش‌های عربی، در نظر گرفتن یک منطقه ژئوپولیتیک فرضی را زیر عنوان "خاور میانه" الزام‌آور ساخت ولی افزودن کشورهایی مانند ایران و ترکیه بر این مجموعه هرگز مستدل نشده است. امروز که کشورهایمانند ایران و عربستان سعودی در محدوده فرضی منطقه فرضی خاور میانه به ترتیب تبدیل به قدرت‌های درجه اول و درجه دوم منطقه‌ای در جهان و آشکارا بر شکلیابی ژئوپولیتیک جهانی از طریق ایجاد نفوذ بر ژئوپولیتیک منطقه‌ای شده‌اند، ناملاحت دارند که منطقه ژئوپولیتیک مورد نظر خود را بر اساس اهداف ژئوپولیتیک ویژه خود تعیین و تعریف کنند. ساوئل کهن Saul Cohen، ژئوپولیتیشن آمریکایی و واضع تعاریف دیالکتیک در باره مفهوم "منطقه" گفته است:

.... همزمان با پیدایش خود، قدرت‌های درجه دوم "منطقه‌های" ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیک ویژه خود را بر اساس معیار تعیین می‌کنند؛ چنانکه دو قدرت رقیب در یک بخش ویژه جهان، به آسانی می‌توانند، دو منطقه جدا از هم ولی متداخل را با اندکی تفاوت در مرزهای پیرامونی هریک در همان بخش در نظر گیرند.

به این ترتیب، تردیدی باقی نمی‌ماند که منطقه خلیج فارس می‌تواند در دیدگاه ژئوپولیتیک قدرت‌های منطقه‌ای مانند ایران و عربستان سعودی یک منطقه مستقل قائم به ذات خود تعریف گردد. برخلاف منطقه فرضی "خاور میانه" که از بسیاری از پدیده‌های تشکیل‌دهنده یک "منطقه" جغرافیایی یا ژئوپولیتیک بی‌بهره است، خلیج فارس از همه پدیده‌های تشکیل‌دهنده مفهوم یک منطقه مستقل و قائم به ذات خود بهره دارد: همه ملل اطراف این دریا با هم در محیط جغرافیایی ویژه دریایی، هم کرانه هستند: همه ملل اطراف این دریا مسلمان هستند و همه شعبات دین اسلام در میان ملل این منطقه نمایندگانی دارند: همه ملل اطراف خلیج فارس در دو فرهنگ درهم آمیخته فارسی و عربی مشترک هستند و همه کشورهای منطقه از اقتصاد متکی بر تولید و صدور انرژی فسیلی برخوردارند و همین اشتراک در زیر بنای زندگی اقتصادی همه این ملت‌ها را در سرنوشت امنیتی منطقه با هم شریک می‌سازد. اما ورود خلیج فارس به دوران سیاسی به عنوان یک "منطقه" ژئوپولیتیک هنگامی

واقعیت پیدا کرد که تعاریف استراتژیکی و امنیتی این دریا دستخوش دگرگونی اساسی شد. در سرآغاز این دگرگونی که از آغاز دهه ۱۹۷۰ شروع شد، قدرت استعماری بریتانیا خود را ناچار دید که به حضور نیروهای استراتژیکی مستقر خود در شرق سوئز، از جمله خلیج فارس، پایان دهد و با مستقل اعلام کردن سرزمین‌های تحت الحمایه خود در بخش جنوبی این دریا، نقطه پایانی بر زیر مجموعه فرض شدن خلیج فارس در خاور میانه نهاد. خلیج فارس از سر آغاز دهه ۱۹۷۰ زندگی سیاسی جدید خود را به عنوان یک "منطقه ژئوپلیتیکی" مستقل را آغاز کرد، و از همان هنگام بود که مطالعات نگارنده در موارد مختلف تاریخی و جغرافیایی و سیاسی و اقتصادی و استراتژیکی و ژئوپلیتیکی این منطقه آغاز شد. یکی-دو اثر تحقیقی چاپ شده به زبان فارسی درباره مسائل خلیج فارس از سال‌های پیش از این وجود داشت و مانند کتاب‌های مفیدی از حاج معین بوشهری و صادق نشات به اضافه اطلس‌های ارزنده‌ای از موسسه کارگزاران بحاب و اثری درباره جزایر و سواحل خلیج فارس از سرتیپ رزم‌آرا که به نظر می‌رسد بیشتر برجسته‌ای است از پژوهش‌های بسیار دقیق لاریمر انگلیسی.

نخستین کتاب چاپ شده من "شیخ‌نشین‌های خلیج فارس" نام داشت که در سال ۱۳۴۹ از سوی انتشارات عطائی و همزمان با انتشار کتاب "امارات خلیج فارس" از مجمد علی جناب در تهران انتشار یافت در حالی که من در سن ۲۳ سالگی ماهنامه سوم دوره لیسانس جغرافیا را در دانشگاه تهران می‌گذراندم. از آن هنگام، حاصل کار مطالعاتی این دوره تا کنون انتشار بیست و دو جلد کتاب به زبان‌های فارسی و انگلیسی و عربی بوده است. اضافه صدها مقاله و پروژه پژوهشی و ده‌ها نامه مستدل و مستند به سران سیاسی دنیا و رسانه‌های بین‌المللی و صدها مصاحبه به زبان‌های مختلف که بیشتر این موارد در دسترس همگان قرار دارد. بدیهی است که مطالعات خلیج فارس در این دوره طولانی محدود به کارهای یاد شده من نبوده است و دیگر پژوهش‌کنندگان نیز در این وادی گام نهاده و آثار ارزنده‌ای را عرضه کرده‌اند که شایان تمجید و تحسین فراوان است. همانند آثاری که شادروان بیژن اسدی منتشر کرد و کتابی که همایون الهی انتشار داد و نوشته‌های پژوهشی دکتر حسین ربیعی و آثاری که دکتر محمد باقر وثوقی و برخی دیگر از پژوهندگان منتشر کردند.

امروز که اثر پژوهشی مفصل و مستدل و مستند همکار ارجمندم آقای دکتر بهادر زارعی زیر عنوان "مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس" انتشار می‌یابد برخورد می‌دانم که ضمن معرفی این اثر پژوهشی سودمند، تأیید کنم که بحث‌ها و تجزیه و تحلیل‌های ویژه مسائل مربوط به دنیای کهن و امروز خلیج فارس می‌تواند افزودن ارزشمندی شمرده شود بر حجم گسترش‌یابنده مطالعات دانشگاهی ایرانی این منطقه پر اهمیت در ژئوپلیتیک جهانی. در عین پر ارزش بودن موارد و مباحث این کتاب می‌توان روی سخن آن را با ایرانیانی دانست که باید حقایق گذشته خلیج فارس را بدانند و به دیگران بیاموزانند؛ نه در هیجان‌زدگی‌هایی که ناشی از نمایش گرایش‌های شوونیستی است، بلکه در هوشیاری و به دور از

درگیری‌های احساسی که می‌تواند دورنمای هرگونه همکاری برای رسیدن به رفاه اقتصادی و استقلال هویتی را در منطقه تیره و تار کند. در این کتاب گذشته از همه مباحث تلاش بر آن شده است که مسائل مربوط به جغرافیای تاریخی خلیج فارس، از جمله نام تاریخی این دریا در رابطه با نام سرزمین پارس مورد بررسی همه جانبه و مستند قرار گیرد برای زدودن زنگار هرگونه تردیدی در نامیدن این دریا به نام اصیل تاریخی که تغییر ناپذیر است.

پیروز مجتهدزاده

دکتر در جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک

لندن - شهریور ماه ۱۳۹۴

www.ketab.ir

مقدمه مؤلف

از منظر دانش جغرافیا منطقه را می‌توان ابتدا موضوعی در قلمرو جغرافیای طبیعی دانست که بر اساس آن جغرافیدانان، کره زمین را در سطح کلان و با توجه به مؤلفه‌هایی مانند ریزش‌های جوی، دما، پوشش گیاهی و ... تقسیم‌بندی می‌کردند. با اعتبار یافتن مطالعات ناحیه‌ای در جغرافیای انسانی و سیاسی از دهه بیست میلادی مفهوم منطقه وارد جغرافیای انسانی شد و برای مطالعه نواحی که دارای ساختارهای مشترک انسانی، اقتصادی، سیاسی و ... بودند و با دست کم در یک مؤلفه همسانی و همانندی داشتند، به کار رفته است.

منطقه در جغرافیای سیاسی ابتدا در قالب و ساختار مناطق استراتژیک و ژئواستراتژیک بوسیله ژئوپلیتیسین‌های همچون ماهان، اسپایکمن، مکیندر، هاوس هوفر و ... به منظور کنترل فضای جهانی، کسب قدرت بیشتر و غرور ساختن سایر بازیگران از مؤلفه پایدار جغرافیایی قدرت، مورد استفاده قرار می‌گرفت. این نگرش که در بین تاکنون نیز ادامه یافته است. اصطلاح منطقه از منظر جغرافیای سیاسی به یک فضای جغرافیایی اطلاق می‌شود که مجموعه‌ای از عناصر و مؤلفه‌های یکسان و مشابه و عوامل پیونددهنده اجزاء تشکیل‌دهنده آن منطقه برخوردار باشد. این عوامل از دو بعد طبیعی و انسانی می‌توانند سازنده منطقه باشند.

در مطالعات جغرافیدانان سیاسی می‌توان دو نوع منطقه را از یکدیگر شناسایی کرد:

نوع نخست، به مناطق جغرافیایی مختلف در سطح کلان در جهان اطلاق می‌شود. به عنوان مثال منطقه کارائیب، خاورمیانه، یا منطقه جنوب آسیا، اندونزی، اروپا، آسیا آن نمونه‌هایی از این گونه مناطق هستند؛

نوع دوم، از لحاظ اندازه کوچک‌تر است و بیشتر اوقات آن را در مجموعه یک کشور دیگر دسته‌بندی می‌کنند. این گونه مناطق شباهت‌های فرهنگی، تاریخی یا اقتصادی زیادی با یکدیگر داشته و با اقلیت‌های محلی یا هویت‌های قومی ارتباط دارند.

سده بیست و یکم با توجه به پدیده نو ظهور جهانی‌شدن و انقلاب در فناوری ارتباطات و اطلاعات زمینه‌های لازم برای شکل‌گیری منطقه‌گرایی نوین با سرعت بیشتری فراهم شده است. منطقه‌گرایی در میان شش کشور حوزه جنوبی خلیج فارس گرچه از دهه ۱۹۸۰، آغاز شده و این کشورها تلاش و تکاپوی فراوانی برای همگرایی کرده‌اند ولی تاکنون به نتیجه مطلوب، رضایت بخش و مورد انتظار دست نیافته‌اند با این وجود پیشرفت‌های زیادی نیز در این خصوص صورت گرفته است. شاید یکی از دلایل نگاه امنیتی دولت مردان منطقه خلیج فارس به موضوع منطقه‌گرایی است. این کشورها زمانی که با یک چالش امنیتی در منطقه خلیج فارس مواجه می‌گردند به همگرایی منطقه‌ای روی می‌آورند و پس از عبور از آن بحران دوباره کمرنگ شده و تا زمان بروز دوباره یک چالش برنامه منطقه‌گرایی به حاشیه

رانده می‌شود. از سوی دیگر منطقه‌گرایی در خلیج فارس وقتی می‌تواند به اهداف مورد نظر دست یافته و به تکامل برسد که همه کشورهای منطقه در فرآیند ساخت نظام منطقه‌ای مشارکت داشته باشند. کنار گذاشتن ایران و عراق از فرآیند منطقه‌گرایی در خلیج فارس، با وجود اینکه ایران حدود نیمی از سواحل خلیج فارس را در کنترل و بیش از همه این شش کشور جمعیت دارد و همچنین از ظرفیت‌های مادی و معنوی فراوان برای ساخت و پویایی منطقه در اختیار دارد، غیرمنطقی و غیرواقعی است. در این فصل تلاش شده تا موضوع منطقه و منطقه‌گرایی از ابعاد و زوایای مختلف و از دیدگاه‌های گوناگون جغرافیای طبیعی، انسانی، سیاسی، ژئوپلیتیکی و روابط بین‌المللی، در دوره‌های مختلف مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. همچنین در ادامه به منطقه‌گرایی در سده بیست و یکم، نقاط قوت و ضعف این فرآیند و منطقه‌گرایی و پدیده جهانی شدن به آن پرداخته شده است.

این کتاب در ده فصل بر اساس سر فصل‌های وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تدوین گردیده و هر فصل دارای مقدمه و نتیجه‌گیری مجزا است.

فصل اول کتاب به منطقه و منطقه‌گرایی از دیدگاه جغرافیا، جغرافیای سیاسی و علوم مرتبط با موضوع منطقه‌گرایی و منطقه‌گرایی نوین و همچنین مناطق جهان در نظریه‌های ژئوپلیتیکی پرداخته است.

فصل دوم، موضوع جغرافیای طبیعی خلیج فارس، پیدایش، آب و هوا و جزایر موجود در خلیج فارس مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

فصل سوم، خلیج فارس در یک فرآیند تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. تجارت در خلیج فارس، نقش مکان‌ها در راهبردهای نظامی، تجاری و ارتباطی، ایران و خلیج فارس و خلیج فارس قبل از تجارت نفت و... موضوع‌های این فصل است که به آن پرداخته شده است.

فصل چهارم، به مردمان خلیج فارس اختصاص یافته است. ترکیب دینی و مذهبی مردم منطقه، ناسیونالیسم عربی و ایرانی در طول تاریخ کشورها و آسیب‌هایی که از این نظر بر ایران و دیگر کشورها وارد شده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

فصل پنجم، به بحث و بررسی پیرامون یکی از مهم‌ترین موضوع‌های جغرافیای سیاسی یعنی فرآیند شکل‌گیری کشورها و دولت‌ها و به نوعی ساختار سیاسی هشت کشور منطقه خلیج فارس پرداخته است.

در فصل ششم، به موضوع ژئوپلیتیک خلیج فارس و بازیگران فرمانطقه‌ای و قدرت‌های بزرگ استعماری پس از رنسانس از پرتغال تا آمریکا و در دوره جدید بازیگران آسیایی نو پدید همچون چین و هند توجه شده و مورد تجزیه و تحلیل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی قرار گرفته است.

فصل هفتم، تلاش شده است تا خلیج فارس را از منظر ژئواکونومیک مورد بحث و بررسی قرار گیرد. موضوع‌هایی مانند راهبرد ژئواکونومیک انرژی در خلیج فارس، چشم‌انداز ژئواکونومیک منطقه، مفهوم امنیت انرژی و ویژگی‌های آن، دیگر منابع موجود در خلیج فارس، وضعیت آب و کشاورزی و وضعیت اقتصادی این کشورها مورد بحث و تحلیل قرار گرفته‌اند.

فصل هشتم به همگرایی و واگرایی، علل و عوامل این دو مقوله، تأثیر عوامل داخلی منطقه‌ای و عوامل خارجی موجود در منطقه پرداخته است.

در فصل نهم، تلاش شده است تا به اختلافات سرزمینی و مرزی موجود در منطقه بین کشورهای حوزه جنوبی یکدیگر و حوزه شمالی، یعنی ایران مورد بحث و بررسی قرار گیرد. سعی بر این بوده تا تمام مشکلات وجود را با رویکرد جدید مورد مطالعه و پژوهش قرار گیرد. نگرانی‌های امنیتی کشورها در منطقه خلیج فارس، امنیت خلیج فارس و رویکردهای متفاوت موجود از دیگر موضوع‌هایی است که در این فصل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

فصل دهم، به موضوع جهانی شدن خلیج فارس پرداخته است. مفاهیم امنیت و تهدید از دیدگاه جهانی‌شدن، جهانی‌شدن اقتصاد، سیاست فرهنگ در این منطقه و مسئله زنان و جهانی‌شدن این منطقه و موضوع ایران در منطقه خلیج فارس از جمله موضوع‌های مطرح شده در این فصل است. در پایان لازم می‌دانم از همه اساتید به ویژه دکتر پیرامون مهدزاده و دانشجویان دانشگاه تهران به خصوص دانشجوی خوش ذوق دوره دکتری جغرافیای سیاسی سید مهدی موسوی شهیدی که اینجانب را در تدوین نقشه‌ها و نمودارها و تنظیم مطلوب‌تر کتاب مسالعات منطقه‌ای خلیج فارس یاری دادند صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم. همچنین از زحمات و خدمات جناب آقای علی ماندگار دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران به پاس حمایت‌های معنوی و پشتیبانی سازنده‌اش پیرامون مسائل خلیج فارس قدردانی می‌نمایم. امیدوارم خوانندگان گرامی این کتاب که مورد کوتاهی نگارنده را در نپرداختن به بسیاری از موضوعات موجود در منطقه خلیج فارس را ببخشایند و امیدوارم با نگارش کتابی جدید پیرامون خلیج فارس این نقیصه را بر طرف نمایم.

نیل مراد حسب فکر و همت است از شاه بذر خیر و ز توفیق یابوری (حافظ)

بهار زارعی ۱۳۹۴